

Resum

Reflexions sobre la historiografia humanística en l'àmbit català al segle XVI. Els historiadors i llur extracció social. Història i poder. El nou concepte d'«ars historiae»; els límits imprecisos i polèmics entre poesia, filosofia i història; el concepte de «veritat» i la difícil frontera entre història i retòrica; el sentit de la utilització indiscriminada de mites i llegendes. L'aparició de nous interessos: etimologia, geografia, antiquària, història eclesiàstica, estratègia militar, biografies de personatges cèlebres. Balanç general.

Abstract

Reflections on humanist historiography in the context of XVIth century Catalonia. Historians and their social background. History and power. The new concept of *ars historiae*; the imprecise and controversial boundaries between poetry, philosophy frontier between history; the concept of «truth» and the difficult frontier between history and rhetoric; the meaning of the indiscriminate use of myths and legends. The appearance of new subjects: etymology, geography, antiquarianism, ecclesiastical history, military strategy and biographies of famous people. Overall assessment.

El nou concepte d'*ars historiae*

A l'època de l'Humanisme, la història era considerada una disciplina de les humanitats i formava part de la retòrica. Això explica que si bé, en principi, pretenia dir la veritat, també tenia com una de les seves finalitats convèncer el lector d'una determinada veritat que servís favorablement el propòsit de l'historiador. La famosa clàssica definició de la història feta per

Ciceró (al capítol II del *De oratore*): «testimoni del temps, llum de la veritat, vida de la memòria, mestra de la vida, missatgera de l'antiguitat», parafrasejada en tots els pròlegs, esdevenia un lloc comú més retòric que no sincer. A partir del segle xv experimentà una renovació a mans dels humanistes, que trobaren a faltar un model metodològic teòric clàssic i hagueren de reflexionar per primera vegada sobre el caràcter i la naturalesa de la Història. Treballaren per a dotar-la d'autonomia respecte a la filosofia i la retòrica i per a definir les seves funcions específiques: la utilitat (havia de moure, ensenyar i delectar) i la veritat, tot garantint la imparcialitat o l'objectivitat de la interpretació dels fets històrics. La narració històrica estava obligada a narrar la successió dels fets, però també a descriure'n les causes i les conseqüències en un discurs tractat (a diferència dels annals i de les cròniques medievals), reconeixent tanmateix que la memòria històrica estava supeditada a molts factors i a les necessitats del poder.

Els historiadors catalans no restaren al marge de tota aquesta problemàtica. L'humanista valencià Joan Lluís Vives publicà una glossa a la famosa definició de Ciceró (*De disciplinis*, 1531) i un tractat (*De ratione dicendi*, 1532) en el qual insistia en la utilitat educadora i exemplar de la història, la seva condició específica de ser vertadera (però que admet alguns ornaments per a fer-la més entenedora), la imparcialitat de l'historiador. Segons ell, tota narració històrica s'ha d'exposar com una pintura, d'una manera gràfica, ja que el nom prové de la veu grega *isorein* que vol dir «veure»; s'ha de respectar la cronologia dels fets per tal de clarificar-los i perquè puguin respondre a la definició de «llum dels temps».

Altres historiadors no arribaren a construir una *ars historiae*, però sí que ens en donaren, breument i esporàdica, la seva opinió. La idea que la història era inferior a la filosofia i a la teologia persistia ja que venia fonamentada per l'organigrama universitari. El canonge i mestre en teologia valencià Pere Antoni Beuter, al pròleg de la seva *Crònica de València* (1539), es creu en la necessitat de justificar la seva activitat historiogràfica contra els que murmuraven: «dient ser cosa baixa per a teòleg ocupar-se en històries», al·legant que és igualment necessària per a la bona interpretació dels textos bíblics. I per primera vegada en l'àmbit català, s'aventura a donar unes pautes per a trobar la veritat davant de fonts contradictòries basant-se en escriptors clàssics com Plini però també en Annio de Viterbo, el falsari italià del segle xv famós precisament per les seves invencions sobre l'antiguitat hispànica. L'erasmisme reconegut de Beuter el situa en la línia de Joan Lluís Vives.

El canonge barceloní Francesc Tarafa expressa encara el 1553, en el seu pròleg a la *Crònica de la província de Catalunya*, el concepte més tradicional d'història com a font de saber i delectació: «com lo saber, la cognitió de la història aporte y dóna delectatió de l'ànimo y molta utilitat».¹ En la mateixa línia, l'impressor també barceloní Jaume Cortei, que firma la dedicatòria de l'edició de la *Crònica* de Ramon Muntaner el 1562, després de recordar que el prestigi de tota ciència li ve del *profit* i del *delit* que aporta, considera que si

1. Francesc TARAFÀ, *Crònica de la província de Catalunya*, BC. Ms. 497; BNM, Ms. 1880. Vegeu-ne més informació a E. DURAN (dir.), *Repertori de manuscrits catalans*, I, Barcelona, 1998, p. 200-203.

«legim atentament los llibres dels antics i moderns *filòsofs*, i per a la recreació particular escudrinyam les falagueres invencions dels poetes, quant ab més compliment trobarem tot açò junt en la història!»

En canvi, el notari valencià Martí de Viciana (*Tercera parte de la Crónica de Valencia*, 1563) insisteix en l'autonomia de la història respecte a les altres ciències i abandona el concepte central de la utilitat:

«Las otras artes y ciencias cada una tiene un blanco e fin a que se encamina: la historia todo lo comprehende y es práctica y exemplo de los efectos de las otras; la historia no tiene los intereses de las otras ciencias porque por si sola se sigue; *no se pretende en ella otro premio sino saber*, sola ella puede vivir sin las otras».

Viciana era un notari i això explica, potser, que estigui al marge de la utilitat pedagògica i exemplar que caracteritza els altres historiadors.

Història i poder

Els historiadors que no estaven exclusivament vinculats a l'ensenyament universitari de les humanitats, per a viure, posaven el seu saber al servei dels poderosos, de la monarquia o de les institucions forals, tot fent seva, per tant, la famosa definició de Maquiavel «*historia ancilla scientiae politicae*». D'aquí que al costat de les tradicionals cròniques oficials de regnats apareguin, com un fenomen nou, una sèrie d'històries territorials, de regnes, de ciutats, costejades per les corts generals o pels municipis respectivament. Els que podríem anomenar historiadors-polítics, ja no només els italians, sinó els de tot Europa, es cregueren obligats a enaltir els estats o municipis, cercant en els propis orígens històrics aquest enaltiment. Lluís Vives clamà contra aquest tipus d'història escrita amb una clara finalitat política: «feina d'advocat», dictaminà, «i no d'historiador».

Si tenim en compte aquesta actitud primordialment política al servei de la monarquia, de l'aristocràcia, o de les institucions ciutadanes o representatives, podem entendre que l'historiador-polític recorregués a qualsevol artifici per a afavorir allò que pretenia il·lustrar (discursos, diàlegs, reflexions, llegendes), però no d'una manera indiscriminada, és clar. Recorria o rebutjava les llegendes, per exemple, segons si les considerava útils o bé innecessàries o inoportunes. És una tria que no té res a veure amb l'esperit crític, o amb la veritat, sinó amb la política. Per això els historiadors-polítics del Renaixement ens aporten una informació valuosa, no sobre la realitat històrica en si, sinó més aviat sobre el concepte que tenien o pretenien difondre d'aquesta realitat: justificació del present, determinació del passat, projecció cap al futur.

Els humanistes historiadors eren persones que coneixien una art, la de l'anàlisi dels fets, i la sabien presentar d'una manera convincent. Això els donava una arma poderosíssima i els prínceps veieren en ells els perfectes creadors de la fama, de la seva fama, de la fama de les seves gestes. Amb els seus escrits podien crear opinió pública i aquesta acon-

seguia una difusió fins aleshores no sospitada gràcies a la impremta. La fama traspassava fronteres i els historiadors, conscients d'aquest poder, esgrimiren les seves armes a un nivell més ampli, no només com a justificació del poder al qual estaven adscrits sinó també en un combat que podríem anomenar supranacional, d'abast europeu. Un combat que ara qualificaríem de «patriòtic».

Els historiadors i llur extracció social

Ja hem dit que la història formava part de l'ensenyament de la retòrica i, per tant, del curs propedèutic de les humanitats. Això vol dir que, en principi, els historiadors sortien de les files dels estudiants universitaris, batxillers o mestres d'arts i, és clar, dels que havien prosseguit estudis superiors de dret, de medicina i, en especial, de teologia. Això explica l'elevat nombre d'historiadors eclesiàstics, tant regulars com seculars, en especial canonges i bisbes. També alguns nobles s'afegiren al conreu de la història, ja que, si bé no assistien a les aules universitàries, estudiaven amb preceptors particulars; però el seu interès se centrava sobretot en l'estudi de la genealogia i de les gestes dels avantpassats de la família. Tot i amb això, les humanitats eren el camp propi dels ciutadans honrats i cavallers que des del final del segle xv formaven, de fet, un sol grup dirigent urbà. Els estaments populars se'n trobaven marginats amb una sola excepció, la d'alguns notaris, que avesats, per ofici, a donar fe d'esdeveniments coetanis, i a cercar papers justificatius en els arxius, engruixiren les files d'historiadors, especialment com a cronistes o dietaristes.²

Amb tot, el conreu de la història no era pròpiament una professió. Alguns batxillers trobaren, tanmateix, alguna oportunitat en el món editorial, gràcies a la revisió i traducció de textos, pròlegs o estudis introductoris en els quals podien fer gala dels seus coneixements. És el cas del batxiller Juan de Molina a València, o del mestre Martí Ivarra a Barcelona, que tingué cura d'escriure la continuació de les *Històries e conquestes* de Pere Tomic (1534), un balanç extraordinàriament lúcid. Els encàrrecs de les institucions (municipis, generalitats o corts generals) eren una altra font d'ingressos. En canvi, la monarquia, que en èpoques anteriors tant havia intervingut en el finançament de llibres (cas d'Alfons el Magnànim), ja era una possibilitat pràcticament inexistent. Catalunya no aconseguí al llarg del segle xvi el càrrec de cronista reial com existia a Castella. Alguns virreis, com els ducs de Calàbria a València, exerciren el mecenatge, però no en el camp de la història. En canvi, el dels nobles fou una altra sortida i persistí, però molt vinculada als estudis geneològics i a les alabances familiars. I això ens porta al tema de la llibertat de l'historiador o més aviat de la manca de llibertat.

2. Eulàlia DURAN, «L'aportació dels notaris a la historiografia catalana», *Actes del I Congrés d'Història del notariat català*. Barcelona, Fundació Noguera, 1994, p. 321-331.

Veritat i ficció

La història era considerada una *narració elegant i persuasiva*. Aquesta elegància provenia del seu caràcter retòric (perquè havia d'ensenyar, però també delectar i moure), però es distingia de la retòrica per la seva recerca de la veritat i per l'intent d'esquivar tot partidisme. La narració històrica estava obligada a narrar la successió dels fets, però també a descriure'n les causes i les conseqüències en un discurs ornamentat.

Els historiadors destacaven la veritat històrica, fer reviure el passat i el mestratge que aquest podia aportar. Amb tot, no existia cap model teòric clàssic i els humanistes historiadors hagueren de reflexionar per primera vegada sobre el caràcter i la naturalesa de la història que la diferenciés de la filosofia i de la poesia. Al costat dels temes universals abstractes de la filosofia, al costat dels personatges universals creats per la ment del poeta, hi havia el món dels temes universals «vers» de la història, expressats a través de personatges o fets verídics.³

Calia, és clar, garantir la veritat i això féu emergir un nou factor: la necessitat de l'aplicació de l'esperit crític com a mesura imprescindible per a un bon coneixement del passat. És el que aportà l'humanista italià Lorenzo Valla, al famós proemi a la seva *Història del rei Ferran de Nàpols* (1445).⁴ quan reclamava per a la història una capacitat crítica per a distingir el que era fruit de les passions, dels errors, de la vanitat o de la credulitat dels contemporanis. Tanmateix no qüestionava la utilització d'ornaments retòrics per a fer més comprensible la pròpia veritat.⁵ Tampoc no ho qüestionà l'humanista valencià Joan Lluís Vives, tot i que insistia en la utilitat educadora i exemplar de la història, a més de la seva condició específica de ser vertadera.

Veritat i ficció continuaven, doncs, entreteixides. L'impressor barceloní Jaume Cortei, que firmà la dedicatòria de l'edició de la *Crònica* de Ramon Muntaner el 1562, després de recordar que el prestigi de tota ciència li venia del profit i del delit que aportava, afirmava que la història superava tota altra ciència tant per la seva utilitat com per la seva honesta voluptat. Perquè, afegia:

«si ... legim atentament los llibres dels antics i moderns filòsofs i, per a la recreació particular, escudrinyam les falagueres invencions dels poetes, quant ab més compliment trobarem tot açò junt en la història!»⁶

3. Eulàlia DURAN, «L'humanisme català i la cort de Nàpols», dins Maria-Àngels ROQUE, ed., *Estètica i valors mediterranis a Catalunya*, Barcelona, Proa (La mirada social), 2001, p. 51-60.

4. Laurentius VALLA, *Historiarum Ferdinandi Regis Aragoniae*, Paris, 1521, Reimpresió facsímil d'aquesta edició, pròleg i índexs de lloc i de persones per Pedro LÓPEZ ELUM, València, 1970 (Textos Medievales, 41), p. 17-22.

5. Mariangela REGOLIOSI, «Lorenzo Valla e la concessione della storia», dins *La storiografia umanistica, Atti del Convegno Internazionale di studi, Messina 22-25 Ottobre 1987*, II, Messina, Editrice Siciana, 1992, p. 549-571.

6. Eulàlia DURAN, Josep SOLERVICENS, eds., *El Renaixement a la carta*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Departament de Filologia Catalana, 1996, p. 132.

De la mateixa manera el poeta mataroní Joan Pujol defensà el 1573 la utilització de «ficcions poètiques» en el seu poema èpic, pretesament verídic, sobre *La batalla de Lepant*:

«hi trobaran algunes ficcions poètiques y altres coses que devien a la veritat, emperò si bé seran mirades y advertidas, veuran que són per més ornament de la obra y que per axò no's dexa l'orde del verdader succés del que en ellas tracta.»⁷

Per commoure el lector els historiadors recorrien, per tant, com a recurs retòric, als diàlegs, les arengues, les cartes, les oracions, els mites i, també, les llegendes. Entenem per llegenda tot relat considerat com a verídic (amb independència que ho sigui o no realment) que presenta una acció localitzada en l'espai i en el temps i que és construïda entorn d'un heroi amb nom propi.⁸

La funció de les llegendes

La utilitat de les llegendes en els textos historiogràfics és diversa. Podia servir simplement de *parèntesi* en un discurs o sermó per no cansar el lector o l'auditori. La *dramatització* d'un fet podia ajudar a commoure el lector i aconseguir així la seva complicitat o persuadir-lo. Podia servir d'*exemple* a seguir, com en el cas dels sermons. Podia incorporar miracles i fets extraordinaris per aportar un major carisma, o diàlegs, arengues, epístoles, oracions, mites per donar-li un major dramatisme. Les llegendes històriques, tanmateix, acostumaven a tenir, sobretot, una utilitat política. Els historiadors no qüestionaven la veracitat de les llegendes, sinó només la seva utilitat.

Un exemple representatiu d'aquesta actitud és la de l'arxiver barceloní Pere Miquel Carbonell que criticà la difusió de la *llegenda d'Otger Cataló i dels nou barons*, llegenda que servia per a explicar una de les etimologies de la paraula «català» i «Catalunya». El cas és que Carbonell reivindicava una nova etimologia, l'anomenada neogòtica, que considerava que els termes «català» i «Catalunya» provenien més aviat dels gots:

«fins al temps de Carolo Calvo emperador, no legim aquests noms de catalans sinó que dita provincia se nomenà ... *Hespanya gòthica*».⁹

Considerava que aquesta nova etimologia era més útil i estava, a més, en sintonia amb el major predicament que anaven adquirint els gots com a origen de les dinasties comtals catala-

7. Joan PUJOL, *La singular y admirable victòria que per la gràcia de N.S.D. obtingué el Sereníssim senyor Don Juan d'Àustria de la potentíssima armada turquesca*, Barcelona, 1573, p. 13; Joan PUJOL, *Obra poètica*, ed. Karl-Heinz ANTON (edició normalitzada), Barcelona, Edicions 62 (Antologia Catalana), 1970, p. 15.

8. Josep A. GRIMALT, «La catalogació de les rondalles de mossèn Alcover», *Randa*, I, 1978, p. 12.

9. Pere Miquel CARBONELL, *Cròniques d'Espanya*, ed., Agustí ALCOBERRO, I, Barcelona, Ed. Barcino (ENC), 1997, p. 117.

nes, com ja ho eren també de les monarquies castellanques. Era un camí difós, pel que fa la historiografia catalana, pel cardenal Joan Margarit i que tindria una llarga fortuna.¹⁰ Es tractava de confirmar l'herència goda com a justificació de l'anomenada reconquesta del territori peninsular dominat pels musulmans. Per tant, Carbonell menyspreava la llegenda d'Otger Cataló no per la seva falsedat sinó per la seva inutilitat i possiblement per la seva perillositat, pel fet que les vel·leïtats franceses d'apoderar-se de Catalunya basant-se en uns possibles drets d'iniciativa en la conquesta contra els musulmans s'havien activat de nou durant la Guerra contra Joan II. Res a veure, doncs, amb l'esperit crític.

Un altre exemple el devem al donzell tortosí Cristòfor Despuig,¹¹ que desestimà la *llegenda dels reis mítics* hispànics inventada per Annio de Viterbo, que feia retrocedir els orígens genealògics dels monarques hispànics a uns sis-cents anys abans de la fundació de Troia, i que coneixia bé per haver-la publicat Pere Antoni Beuter.¹² En canvi, repregué llegenda de *Túbal* com a primer poblador de la Península ibèrica que s'instal·là, segons ell, a Tortosa. Aquesta versió li era més útil.

Com es gestaven les llegendes? Sovint, el procés seguit era similar a l'utilitzat en la redacció dels textos historiogràfics. És a dir, els historiadors copiaven i adaptaven com ho feien amb els textos narratius històrics en general.¹³ En alguns casos, algunes llegendes medievals foren enriquides amb passatges nous inspirats a vegades en altres llegendes foranes i reelaborades en el seu conjunt. Aquest seria el cas de Pere Antoni Beuter, el forjador de la llegenda de *Les Quatre barres de sang*, que amplià i adaptà d'una llegenda relacionada amb el llinatge castellà dels Córdoba, inclosa al *Nobiliario vero* d'Hernán Mexía, publicat el 1492 a Sevilla.¹⁴ O el d'Onofre Manescal, que incorporà al seu *Sermó*, predicat a Barcelona el 1597, una nova versió narrativa pretesament des d'una òptica musulmana, de l'episodi més o menys llegendari *De la pèrdua d'Espanya*, publicada per Miguel de Luna el 1592. Manescal la traduí i adaptà al seu sermó, sense esmentar-ne l'autor. Explica la conquesta musulmana, amb un to narratiu de ficció, de manera molt minuciosa i complexa (ocupa nou folis) com si es tractés d'un llibre de cavalleries, amb incorporació de cartes i de tota una sèrie d'extensos episodis novel·lescos.¹⁵

10. R. Brian TATE, «Margarit i el tema dels gots», *V Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Andorra 1979, PAM, 1980, p. 151-168.

11. Cristòfor DESPUIG, *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, ed. Eulàlia DURAN, Barcelona, Curial, 1981, p. 142-145.

12. Giovanni NANNI, *De primis temporibus et quatuor et viginti regibus Haspaniae et eius antiquitate*, Roma, 1498 dins *Comentaria*, dedicats als Reis Catòlics. Represa per Pere Antoni BEUTER, *Segunda parte de la Coronica general de España y especialmente de Aragón, Cataluña y Valencia*, València, 1551.

13. Anna CORTADELLAS I VALLÉS, *Repertori de llegendes historiogràfiques de la Corona d'Aragó*, Barcelona, Curial/PAM, 2001.

14. Martí de RIQUER, *Llegendes històriques catalanes*, Barcelona, Quaderns Crema, 2000, p. 28.

15. Miguel de LUNA, *Historia de la conquista de España y guerras de las Arabias que se causaron por fin y muerte de Miramamolín Jacob Almançor, entre el rey Abilgualit Abnenacre y Abraham Elancarrí, sus hijos y los demás alcaydes sus vassallos que se rebelaron con sus reynos en España y África y otras partes*, 1592. N'hi ha edició facsímil amb estudi introductori de Luis F. Bernabé Pons, Granada, 2001.

La tria d'aquesta versió promusulmana no era fortuïta; intentava ser una tercera via en l'explicació dels orígens cristians de Catalunya. Poc abans, el catedràtic de teologia de la Universitat de Barcelona Francesc Calça havia iniciat una nova versió que havia de substituir la quatrecentista d'Otger Cataló i alhora desbancar la tesi neogoda difosa per Pere Miquel Carbonell. L'exposà en una galeria de retrats dels sobirans catalans que la Generalitat encarregà al pintor italià Filippo Ariosto el 1587. L'interès primordial d'aquestes galeries, que estaven de moda arreu, a Toledo, Madrid, Saragossa, València, era l'exaltació monàrquica. Calça, com a encarregat de les obres d'ampliació de l'edifici de la Generalitat, inaugurarà la llista —i això era una novetat— amb un quadre amb quatre reis moros, potser com un paral·lel amb l'escut de Sobrarb. El fet provocà una gran polèmica i l'oposició de la Generalitat, que obligà el pintor a substituir els reis moros per reis gots, com dictava aleshores la doctrina oficial. Sembla que el motiu principal de l'opció de Calça era evitar el perill que la tesi neogoda fos utilitzada per potenciar encara més la tendència expansiva del centralisme castellà per proporcionar-li arguments legitimadors. Els musulmans i els francesos no eren, en canvi, un perill aleshores imminent, després de la victòria de Lepant. La tria de Manescal possiblement obeïa a la mateixa intenció. Però la temptativa no tingué cap futur.¹⁶

Podem dir com a conclusió que les llegendes continuen essent utilitzades pels humanistes del segle XVI, amb una finalitat política o patriòtica o com a ornament. Que en general no les inventaven sinó que les copiaven de relacions més antigues i les ampliaven amb informació d'altres llegendes, a vegades foranes. Que aquesta utilització no té res a veure amb l'esperit crític ni amb la falta d'esperit crític. La seva veracitat no era posada en qüestió, només la seva utilitat. I finalment, que possiblement l'èxit d'aquest gènere té a veure amb l'interès dels humanistes i en general dels homes del Renaixement per la filosofia popular, per recollir i col·leccionar refranys o contes populars, novel·les, tornades populars que eren glossades i literaturitzades. Les llegendes podien tenir per a ells la mateixa funció.

Noves temàtiques emergents

Les èpoques històriques que suscitaren més interès foren l'antiguitat, l'època clàssica grecollatina i l'època coetània. Seguint les pautes clàssiques, els orígens dels països van donar lloc a una història mítica i llegendària; tots volien tenir la seva mitologia entroncada amb la clàssica, però també amb la bíblica. Herois clàssics com Hèrcules lluitaven al costat de fills de Noè; herois troians fugitius arribaven no només a Itàlia sinó a França, com els gals. Era evidentment l'època més propícia a la imaginació, per la manca de fonts documentals, però que proliferà durant més d'un segle. No tenia res a veure amb la credulitat o amb la falta de rigor crític. De fet,

16. Galdeano Rodolfo CARRETERO, *La serie iconográfica de los monarcas de Cataluña-Aragón de Filippo Ariosto para el Palau de la Generalitat (1587-1588)*. Treball d'Iniciació a la Recerca dirigit per Joaquim Garriga, Girona, 2002. inèdit.

el que es pretenia era demostrar que l'època preromana havia estat una època brillant i que els pobles titllats de «bàrbars» pels humanistes italians tenien unes arrels almenys tan antigues i civilitzades com aquells d'arrels romanes, si no més. És el que féu l'humanista italià Annio da Viterbo en inventar-se una sèrie de reis mítics hispànics descendents de Noè.¹⁷

L'època clàssica fou el següent centre d'atenció. El període atribuïa una preeminència a Itàlia i els altres països europeus es veieren amb l'obligació de reivindicar les pròpies arrels romanes. D'aquí també l'atenció gairebé desmesurada que adquiriren la conquesta romana, la romanització i també la cristianització. Els historiadors disposaven ja de fonts escrites, les clàssiques, depuraven els textos, estudiaven les fonts del dret romà, i això portà a l'estudi de fenòmens altres que no els combats gloriosos: les institucions, l'organització imperial, l'economia, la moneda, les ciutats, l'oci, els cirks, els amfiteatres, els temples... Els vestigis arquitectònics n'eren una comprovació irrefutable.

L'època medieval fou la gran oblidada i menyspreada, almenys teòricament, i sobretot pels humanistes italians. De moment es produí una revaloració dels anomenats pobles bàrbars: gots, francs, germànics, etc., que proporcionaven unes característiques peculiars a cada nació naixent i acabaven, en alguns casos, desbancant els noms romans en la designació d'aquestes nacions, com en el cas de França per Gàl·lia o d'Anglaterra per Britània. En el cas de la Península Ibèrica aquest període florent no tingué una continuïtat com a la resta d'Europa: la invasió i el domini musulmà representaren un trencament total. La història medieval es convertiria, des de l'inici, en la història de l'anomenada «reconquesta», que tindrà com a finalitat demostrar la inexistència d'aquest trencament pel fet que els diferents reis hispànics procedien directament dels darrers reis gots. En aquest combat hi participaren totes les corones hispàniques. Però des del punt de vista d'avanç en l'estudi de l'època, aquest fou minúscul fins a la segona meitat del segle XVI. La pauta establerta per Ximénez de Rada serví, mentrestant, de marc inalterable a les cròniques medievals i els humanistes tardaren a plantejar-se nous marcs i a utilitzar noves fonts arxivístiques.

L'època contemporània tornava a tenir més interès. Les Germanies, per exemple, donaren lloc a una proliferació de cròniques, de lloances de la noblesa, del bàndol vencedor, equiparat als herois clàssics. En el cas de Catalunya, el compromís de Casp i la guerra contra Joan II al segle XV també foren explicats des d'òptiques contradictòries, en primer lloc des de la dels vencedors i, més tard, també, des de la dels vençuts. Des del punt de vista historiogràfic és una època efervescent i creadora de cròniques, memòries, dietaris, lliure de les pautes establertes tradicionalment. Darrerament els dietaris han estat objecte de diversos estudis: dietaris públics institucionals com el de la Generalitat, dietaris municipals, conventuals, privats, i han aportat una gran riquesa informativa complementària a la documentació oficial.¹⁸

17. *Annio da Viterbo: documenti e ricerche*, Roma, 1981.

18. Laia MIRALLES i JORI, «La visió dels ciutadans: els dietaris personals» dins *La Barcelona ideal i la Barcelona real en la cultura literària de l'edat moderna*. Curs organitzat per l'AHCB, 2003 (en premsa)

D'altra banda, l'interès pel món clàssic, pels seus escriptors, per la seva organització pública, pel seu dret i per les seves festes, potencià un tipus d'història, circumscrita sobretot a l'estudi de l'antic imperi romà, de tot l'imperi romà, fet que eixamplava els horitzons més enllà d'Itàlia per tota l'Europa romanitzada. Aquest interès es veié afavorit no només pel coneixement de nous i millors manuscrits, sinó que es fonamentà en els vestigis arqueològics i, en general, en les antiguitats de l'època clàssica grecoromana (monuments, inscripcions, monedes) com a nova font d'informació. Un cas especial fou evidentment el de Roma, per la gran quantitat de vestigis clàssics visibles a la ciutat que atragueren l'atenció dels historiadors interessats per l'època clàssica i potenciaren els estudis arqueològics o de les antiguitats clàssiques grecoromanes. L'òptica no tenia ja res a veure amb el gènere dels *Mirabilia Urbis Romae* tan popular entre els pelegrins medievals. Els vestigis eren ara estudiats com a documents històrics, no com a objecte de meditació religiosa. És el que coneixem per erudició antiquària, que aportava a la història noves fonts per a l'estudi que complementaven les fonts literàries i jurídiques.

L'estudi de les antiguitats esdevingué així una especialització de la història, en limitar-la a la recerca de l'autenticitat del fet i de la fidelitat de la seva relació. Fou el tipus d'història que interessà sobretot els estudiosos del dret romà i els filòlegs. La filologia, la jurisprudència i la història es complementaven en la interpretació de les antiguitats, sobretot pel que fa a l'organització política, les bases constitucionals, les seves expressions legals, les cerimònies públiques i les festes, el sistema administratiu, l'organització dels exèrcits, l'estratègia militar, el desenvolupament de les poblacions, els temples, la religió, les cerimònies, la forma de vida... Aquest millor coneixement de la vida clàssica servia també per a la interpretació dels textos jurídics antics que els historiadors antiquaris glossaven amb gran erudició.

Un aspecte a destacar és que l'estudi de les antiguitats no tenia fronteres: totes les inscripcions, els monuments, les monedes tenien la mateixa importància per al coneixement del món grecoromà, de l'imperi, i tota informació era útil vingués d'on vingués. Això vol dir un interès general per *totes* les inscripcions o monedes conegudes. D'aquí la necessitat de fer repertoris generals d'abast europeu, fet que obligava a un continu intercanvi d'informació entre els diferents estudiosos. Disposem, per tant, de manuscrits que són veritables corpus d'inscripcions llatines compostos a base de repertoris anteriors i treball d'investigació directa i per tant nova. Aquests repertoris, contínuament copiats, corregits i ampliat, donaren lloc a un ingent intercanvi epistolar entre els recopiladors que aporta una rica informació sobre la forma de treballar d'aquests estudiosos.

Alguns antiquaris es limitaven a recollir informació epigràfica o numismàtica; aquests generalment eren d'una categoria social inferior a la dels historiadors que utilitzaven aquesta informació com a font per a compondre edicions de textos jurídics, històries de l'època antiga, tractats sobre la Roma antiga. I no cal dir tot vestigi arquitectònic romà (teatres, amfiteatres, circs, temples, etc.), que fou objecte d'una nova mirada.

Per la seva banda, els nous filòlegs hi trobaven informació verídica sobre els noms i pre-noms, sobre els topònims, en especial sobre la identificació dels antics topònims que aparei-

xien citats pels clàssics amb les noves poblacions, que proporcionaven la demostració del pas de la romanització a la localitat. Aquesta nova eina, no sempre era utilitzada amb tot el rigor necessari, perquè els havia de servir per a prestigiar el propi territori en un moment d'eclosió de les nacionalitats. Vol dir que no estaven lliures de mòbils que podríem designar com a patriòtics, ja que no s'estaven de manipular, si calia, les fonts en interès local.

Haurem de tenir en compte, per tant, l'existència de dos corrents més o menys antagònics, un d'uropeu que abastava tot el món romà com una sola unitat, i un altre de «nacional» o local que subdividia aquest món a tenor de la realitat coetània. El món romà aconseguia, tanmateix, unir-los a tots.

Hi havia, però, també un aspecte que diferenciava les dues tendències, l'estil; els antiquaris científics utilitzaven un estil summament planer al servei de la claredat i de la veritat; els antiquaris historiadors, en canvi, estaven subjectes a les lleis de la retòrica i aquestes no eren tan estrictes amb la veritat. I requerien, d'altra banda, un procés narratiu que no podia ser interromput amb minuciositats tècniques. Això va portar a destriar la informació: en les cròniques generals utilitzaven l'epigrafia i la numismàtica com de passada, i en especial des del punt de vista etimològic i, a part, publicaven catàlegs d'inscripcions o de monedes com a complement de les cròniques. Ambrosio de Morales ho descriu clarament:

«Esto del tratar las antigüedades es una manera de doctrina llana, clara y toda sencilla, y sin ningún levantamiento en el decir. Y es muy contrario lo de la historia, que requiere gravedad y dulzura en el decir, que, ayudando a la verdad, para que mejor se parezca y comprenda, la hermostee y aderece dignamente con magestad.»¹⁹

Vegem ara, de manera sumària, l'aportació catalana a aquesta nova ciència. El naixement és, com és habitual, poc precís. És arriscat assegurar quin és el primer nucli català: Tarragona, per la profusió de ruïnes romanes, Barcelona, València? Comencem, encara que potser arbitràriament, per Barcelona, perquè almenys hi podem establir un contacte real, documentat, amb Roma, que podria haver exercit de nucli impulsor del nou interès.

El capdavanter en fou el canonge barceloní Jeroni Pau (v. 1458-1497), considerat el primer humanista català pur, que visqué a Roma del 1475 al 1492 al servei del cardenal Roderic de Borja, després papa Alexandre VI. Era jurista, historiador i poeta, i l'ambient que respirava a Roma degué afavorir la seva sensibilitat pel món que li obrien les inscripcions romanes. La seva obra més representativa en aquest sentit és la famosa epístola titulada *Barcino*, publicada a Barcelona el 1491.²⁰ Hi féu reviure els llinatges il·lustres de la Barcelona romana a partir de les inscripcions que coneixia i recopilava amb l'ajuda del seu cosí l'arxiver i historiador barceloní Pere Miquel Carbonell. L'habilitat amb què Pau ressuscita les famílies romanes barcelonines de-

19. Ambrosio de MORALES, *Las Antigüedades de las ciudades de España*, Alcalá de Henares, 1575. Pròleg.

20. Edició del text llatí i de la versió catalana a cura de Mariàngela VILALLONGA, 1986, p. 291-311. Aporta nombroses notes i bibliografia.

mostra el seu coneixement de l'epigrafia de la ciutat i de la vida en el món romà en general. Per la seva banda, Pere Miquel Carbonell copiava en un manuscrit, conservat actualment a Girona, inscripcions de tot Europa, especialment catalanes i italianes; Pau li n'enviava des de Roma. Pere Miquel Carbonell (1434-1517) seria així un dels primers antiquaris que coneixem. Tanmateix, no es limitava a les inscripcions romanes; també li n'interessaven d'altres de posteriors i, igualment, recollia epigrames coetanis fets pels seus amics.²¹

Coneixem també el dinàmic ardiaca major de la Seu de Barcelona, el barceloní Lluís Desplà (1444-1524) que reuní, al pati d'ingrés de l'anomenada Casa de l'Ardiaca, una cèlebre col·lecció d'escultures i inscripcions romanes que anaven apareixent a Barcelona.²² Però la seva actuació té un caire més de col·leccionista d'antiguitats, en el sentit actual del mot, que no d'estudiós d'aquestes. Aquest afany de decorar els jardins, les façanes i els patis amb antiguitats fou un costum que s'estengué al llarg del segle XVI. Seria el cas del vicecanceller Miquel Mai a la seva casa de la Portaferriassa,²³ o, com veurem, el de l'arquebisbe de Tarragona Antoni Agustí. Aquesta moda proporcionà, si més no, prestigi a la ciència epigràfica i assegurà la conservació d'algunes peces.

Però és clar que la ciutat que sobresortia a la Corona d'Aragó fou Tarraco, Tarragona, per la quantitat i qualitat de vestigis romans que contenia. L'efervescència epigràfica hi és present ja a la segona meitat del segle XV. Coneixem els reculls d'inscripcions locals del jurista Onofre Comes,²⁴ del jurista tortosí Francesc Vicenç (mort el 1523), vicari general del bel·licós arquebisbe de Tarragona Pere d'Urrea (1445-1489) i president de la Generalitat de Catalunya (1494-1497);²⁵ o el de Joan Ermengol.²⁶ Són repertoris que tingueren bona difusió almenys a Itàlia, on foren copiats i incorporats en repertoris de més abast.

Ben segur que València i Sagunt foren objecte igualment de recerques epigràfiques perquè algunes inscripcions figuren en posteriors repertoris, però en desconeixem els primers recopiladors. Coneixem, però, l'interès pels vestigis romans valencians que el canonge, teòleg i historiador Pere Antoni Beuter (1490/95-1554) inclogué en la seva *Primera part de la Història de València* publicada en català el 1538, ampliada i reeditada en castellà el 1546, el 1563. Aquestes edicions i reedicions, que incloïen unes setze inscripcions llatines de València, Alacant, Sa-

21. M. Antònia ADROHER BEN, «Estudios sobre el manuscrito Petri Michaelis Carbonelli Adversaria. 1492 del Archivo Capitular de Gerona», dins *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, CSIC, vol. XI, 1956-57, p. 109-162.

22. Agustí DURAN SANPERE, *Barcelona i la seva història*, III, Barcelona, Curial, 1975, p. 359.

23. Agustí DURAN SANPERE, *ibidem*, p. 348.

24. Ponç cita en el capítol III del seu *Libro de las grandezas de Tarragona* un «quaderno viejo donde havia más de treynta piedras escriptas y el que las escribió desía que eran de Tarragona» del qual no diu l'autor, que potser podria ser Comes.

25. Aquest recull podria trobar-se al final del ms. citat de Wolfenbüttel, que conté també part del *Llibre d'epigrames* de Lluís Ponç d'Icard.

26. Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 9913, *Adversariae. Inscriptiones Tarraconensium monumentorum collectae ex ipsis saxis ab Johanne Hermangolio Tarraconensis*.

gunt, Tarragona i Barcelona, expliquen que Beuter figuri en tots els corpus d'inscripcions del segle XVI, tant italians com hispànics. I no podem oblidar Honorat Joan (1507-1566), preceptor del príncep Carles i bisbe d'Osma, autor del recull *Libro de inscripciones del rey Felipe*, on recollí més de seixanta inscripcions entre les quals n'hi havia de València, de Sagunt, però sobretot d'Extremadura, Andalusia i Portugal.

Els anys quaranta signifiquen un pas important per a la ciència antiquària europea en general i hispànica en particular perquè s'hi fan les primeres grans compilacions d'inscripcions i hi apareixen els primers grans humanistes. Funcionaven diversos focus de recepció, còpia i difusió: Roma era evidentment el més important i hi participava activament per aquests anys, entre 1540 i 1560, l'humanista i historiador del dret Antoni Agustí quan era auditor de la Rota (1544-1555). A la seva residència romana es reunien antiquaris italians i hispànics per tractar, segons l'humanista flamenc Andrea Scott:

«de las antigüedades de Roma, de las inscripciones, medallas i sucesos antiguos, de la historia literaria latina i griega, de la secular i eclesiástica, de todas las artes i ciencias i de quanto podía alimentar un ánimo generoso».²⁷

El seu coneixement dels antiquaris italians el convertí en pont entre els hispànics i els italians i ell mateix intervingué en la confecció d'un corpus d'inscripcions romanes.²⁸ En ser traslladat a Lleida com a bisbe i després a Tarragona continuà amb el seu interès per les inscripcions romanes i sobretot per la numismàtica. I sabem que tenia almenys trenta-una peces amb inscripcions a l'hort del seu palau arquebisbal de Tarragona, que pretenia convertir en una vil·la romana.²⁹

El cercle d'Antoni Agustí també estava en estreta relació amb Jerónimo Zurita, però disposava d'altres vies per recollir inscripcions. Citem, en primer lloc, l'humanista valencià Pere Joan Nunyes (1522-1602), catedràtic de filosofia neoaristotèlica a les universitats de València, Saragossa i Barcelona, que li enviava còpia d'inscripcions de Morvedre i de Barcelona.³⁰ És el cas del també tarragoní Lluís Ponç d'Icard (1518-1578), el seu contraparent, doctor en drets i oficial de la cúria de Tarragona, autor del *Libro de las grandezas de Tarragona* que Agustí féu editar a Lleida el 1572, en el qual inclogué algunes inscripcions romanes tarragonines. Preparà durant anys un *Llibre d'epigrames* i féu arribar a Antoni Agustí més de seixanta inscripcions romanes tarragonines per tal que en corregís la transcripció. Agustí utilitzà aquestes còpies i les passà a

27. Antoni AGUSTÍ, *Diálogo de las medallas, inscripciones y antigüedades*, Tarragona, 11587; versió italiana, 1617, pròleg d'Andreas Schott.

28. *Inscriptiones in laudem antiquorum Imperatorum et aliorum virorum illustrium*, que s'ha conservat a la Biblioteca Universitat de Barcelona, Ms. 858.

29. SÁNCHEZ REAL, 1987, II, p. 495-506. De les trenta-una peces, nou segueixen *in situ*, tretze són al Museu de Tarragona, les altres s'han dispersat o perdut.

30. Carta des de Saragossa l'11 de setembre de 1566. Francesc MIQUEL ROSSELL, «Epistolario de Antonio Agustín, Ms. 53 de la BUB», *Analecta Sacra Tarraconensia*, XIII, 1937-40.

amics seus italians i castellans, un d'ells Ambrosio de Morales, que les publicà el 1575, primera gran relació d'inscripcions romanes hispàniques que passà a la impremta.³¹ L'obra de Ponç d'Icard restà manuscrita. A la seva mort, el 1580, consta en el llibre d'actes del capítol de Tarragona que es prengué l'acord de crear una comissió «ad recuperandos libros autoris quondam Ludovicus Pons de Icart».³² La comissió no evità que el manuscrit original es fragmentés i es dispersés.³³ Per la seva banda, l'antiquari belga Antoni Povilló copià el manuscrit que li havia estat facilitat per Antoni Agustí a Tarragona el 1585.³⁴

També del cercle de l'arquebisbe fou l'humanista heterodox d'Ulldecona Pere Galès o P. Miralli Galesii, com firmava a vegades,³⁵ relacionat amb molts humanistes catalans i europeus com el jesuïta belga Benedetto Egio, especialitzat en epigrafia grega.³⁶ L'altre gran humanista i amic d'Antoni Agustí fou l'historiador aragonès Jerónimo Zurita (1512-1580), que aglutinà al seu entorn els antiquaris, la majoria castellans: Florián de Ocampo, Honorat Joan, Ginés de Sepúlveda, Gaspar de Castro, Ambrosio de Morales. Amb l'ajuda d'aquests copià, sovint personalment, tots els reculls d'inscripcions que pogué aconseguir. El voluminós recull esdevingué un veritable corpus dels coneixements sobre la matèria.³⁷

El millor coneixement del món antic obrí noves perspectives als historiadors catalans, que intentaren aplicar aquest tipus d'informació als temps coetanis. Això ajudà a l'aparició de noves disciplines com la geografia, l'economia, l'etimologia aplicada sobretot als antropònims i als topònims, les biografies de persones rellevants en les lletres —no només per les armes—, l'epigrafia, la descripció de les institucions públiques, les institucions eclesiàstiques etc. I, és clar, com hem vist, l'antiquària. Totes elles foren incorporades pels historiadors i el costum es generalitzà.

31. Ambrosio de MORALES, *Las Antigüedades de las ciudades de España*, Alcalá de Henares, 1575.

32. Arxiu Municipal de Tarragona, *Llibre d'actes del Capítol*. Determinació del 29 de febrer de 1580.

33. Una primera part conservada a la Biblioteca de Catalunya, ms. 1779 i una segona part formant part d'un volum miscel·lani, a la Biblioteca alemanya de Wolfenbüttel descrit per Josep Vives, 1950: 426, núm. 9. Un manuscrit existent a la Biblioteca d'El Escorial, ms T.III.24, que comprèn la transcripció d'una seixantena d'inscripcions en un volum de 46 folis, ha estat considerat com a part del *Llibre dels epigrames* de Ponç d'Icard per Josep M. MASSÓ, «Notes per a una biografia de L. Pons d'Icart», *Treballs canongins*, vol. I, 1985, p. 92-93.

34. *Antiqua Veterum monumenta [...] seu totius antiquae urbis tarraconensis Epigrammata*, Biblioteca Reial de Bèlgica, ms. 3821. N'hi ha una còpia microfilmada a la Biblioteca de Catalunya (inv. 741, microfilm rotlle C-217).

35. M.H. CRAWFORD, «Benedetto Egio and the Development of Greek Epigraphy», dins *Antonio Agustín between Renaissance and Counter-reform*, The Warburg Institute, University of London, 1993, p. 147.

36. Galès proporcionà a Egio el llibre *Epigrammata antiquae urbis* publicat a Roma el 1521 i aquest se'n serví per a les seves pròpies anotacions.

37. Malauradament, en morir Zurita el 1580 els seus papers es dispersaren. Però la sort volgué que la major part fossin recollits pel baró de Guimerà Gaspar Galceran de Castre-Pinós de So i d'Aragó (1560-1638), ascendit a comte de Guimerà el 1599; ell és qui reuniria, de nou, tota la informació en l'anomenat *Codex Valentinus. Inscripciones de memorias romanas y españolas antiguas recogidas de varios autores*. Per a més informació, Helena GIMENO PASCUAL, *Historia de la investigación epigráfica en España en los siglos XVI y XVII a la luz del recuperado manuscrito del conde de Guimerá*, Saragossa, Inst. Fernando el Católico, 1997.

Pel que fa la geografia, n'és un exemple primerenc el del canonge barceloní Francesc Tarafa (v. 1495-1556) amb el seu diccionari historicogeogràfic en llatí, *De Hispaniae situ, provinciis, populis, urbibus, oppidis, fluminibus, tribus et promontoriis dictionarium*, publicat el 1552,³⁸ o el *Lexicon latino-catalanum* d'Antic Roca, adaptació del *Diccionari* de Nebrija amb incorporació de noms geogràfics i de persones. Caldria afegir encara *Les il·lustracions del comtats de Rosselló, Cerdanya i Conflent* del notari rossellonès Francesc Comte i, sobretot, la *Descripció natural... de Catalunya*³⁹ del jesuïta Pere Gil, escrita ja al final de segle.

L'epigrafia fou una altra disciplina assimilada pels historiadors. L'arxiver i historiador barceloní Antoni Viladamar (v. 1529-1585) incorporà a la seva *Història general de Catalunya*, que deixà inacabada, les dades epigràfiques proporcionades per Florián de Ocampo i sobretot per Ambrosio de Morales i per Lluís Ponç d'Icard;⁴⁰ l'historiador Jeroni Pujades (1568-1635), autor de la famosa *Crònica universal del principat de Catalunya* el primer volum de la qual fou publicat el 1609, seguint la pauta de Jeroni Pau, en la part destinada al període romà (toms II i III de l'edició de 1829-32) utilitzà fonamentalment com a font les inscripcions romanes i els monuments. Posa èmfasi en les famílies catalanes de l'època basant-se primordialment en les inscripcions. Coneixia evidentment els repertoris a l'ús. Pujades no es limità a reproduir les inscripcions ja divulgades, sinó que ell mateix en cercà i en trobà d'inèdites. Se n'ha conservat un esborrall d'inscripcions, autògraf.⁴¹ Coetani de Pujades fou Rafael Cervera (mort 1633/38), ciutadà honrat de Barcelona i adscrit al govern municipal en diferents càrrecs. És autor d'uns *Discursos históricos de la fundación y nombre de... Barcelona*, en dos volums, acabats d'escriure el 1633, en els quals, en tractar el període romà (folis 168-192), utilitzà amb profusió les fonts epigràfiques en les seves argumentacions.⁴² Cervera féu la història dels llinatges romans de Barcelona seguint el mètode de Jeroni Pau i incorporà noves notícies ja que estava al corrent dels corpus d'inscripcions locals i italians.

38. *De Hispaniae situ, provinciis, populis, urbibus, oppidis, fluminibus, tribus et promontoriis dictionarium*. Sobre una no existent versió catalana, tradició provinent d'una mala interpretació de Pujades, 1609, cf. Eulàlia MIRALLES/Maria TOLDRÀ, «La tradició manuscrita de l'obra de Francesc Tarafa: biblioteques de Barcelona», *Anuari de Filologia*, vol. XX, secció C, núm. 8, p. 43-78.

39. *Libre primer de la història catalana en lo qual se tracta d'història o descripció natural, ço és de coses naturals de Catalunya*, escrit el 1600, publicat per Josep IGLÉSIES, *Pere Gil, S.I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya*, Barcelona, 1949 amb la transcripció del text.

40. Eulàlia MIRALLES i JORI, *Història general de Catalunya, Edició i estudi*. Tesi doctoral inèdita llegida el 2001 (en premsa).

41. *Inscriptiones sacrosanctae antiquitatis Cathaloniae a variis scriptoribus excerpte et partim proprio labore acquiret et volumine hoc congeste. Per Hieronimum Pujadas, decretorum doctorem Barcinone ac in regio senatu Principatus Cathaloniae causarum patronum* El manuscrit es conserva a la Biblioteca del Seminari de Girona (ms. 16). Agraïxo a Eulàlia Miralles que me n'hagi passat la informació.

42. N'hi ha una còpia manuscrita tardana a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, ms. III. L'original és a la Biblioteca Nacional de França, ms. esp. 121-122.

Algunes de les inscripcions les transcriu directament ell i, per tant, l'obra esdevé una font a tenir en compte en la fixació dels corpus actuals.

Al País Valencià la tradició de recollir inscripcions també perdura. Sabem que el noble Francesc Llançol de Romaní (València, segle XVI) recorregué Espanya per formar una copiosa col·lecció d'inscripcions⁴³ i escriví unes *Colectáneas de las piedras y ríos de España*, publicades per Llorenç Palmireno en el seu *Vocabulario del humanista*, 1569. I que el dominic valencià Vicent Justinià Antist (1544-1602) recopilà un total de cent cinquanta inscripcions llatines del regne de València (1575), copiades potser d'un manuscrit anterior.

També els historiadors en feren ús. És el cas del cronista Rafael Martí de Viciàna (1502-1582), que creà un nou sistema d'exposició històrica. Emprengué una extensa crònica general del regne de València, escrita en català, però publicada després en castellà en quatre volums entre 1564 i 1566. Hi treballà durant més de quaranta-vuit anys. El volum I contenia la història de la ciutat de València amb la seva descripció i institucions (no se'n conserva cap exemplar). Els volums II i III són dedicats respectivament a les famílies nobles valencianes i a la descripció geogràfica del regne de València. El IV era dedicat a les Germanies. Viciàna utilitzà amb profusió fonts arxivístiques de ciutats, castells, viles i esglésies, bibliografia particular i informació ocular de primera mà. Aquest esquema seria seguit per Gaspar Escolano al regne de València, per Pere Gil i Onofre Manescal a Catalunya i per Joan Binimelis per al regne de Mallorca.

Gaspar Escolano publicà a València el 1610 la seva *Década primera de la Historia de Valencia* en dos grans volums. Utilitzà amb profusió inscripcions romanes i monedes, però el seu interès per les inscripcions és ja històric, com a font d'informació de l'època romana, de les persones il·lustres, dels càrrecs, etc. Això l'obligava a estudiar cada inscripció amb totes les variants publicades per altres autors i a depurar la lectura amb esperit crític i informació general. Amb ell, tant l'epigrafia com la numismàtica entraven definitivament a formar part de les disciplines auxiliars de la història.

Al llarg del segle XVII l'interès per les restes arqueològiques continuà. Per una banda, la recopilació d'inscripcions i monedes copiades i recopiades sens fi, corregides, traduïdes: fins i tot els nobles s'hi adheriren. De l'altra, la utilització d'aquestes fonts per historiadors i juristes per fer reviuir les persones il·lustres, les institucions, l'oci en l'època romana. Inscripcions i monedes («letreros» i «medallas», com en deien) havien esdevingut un element fonamental i modern que traspassà els límits de la historiografia.

En resum, al llarg del segle XVI, els historiadors anaren definint la història com a disciplina independent. La manca d'historiadors àulics donà l'oportunitat de desviar-se del marc monàrquic cap a un marc territorial. Donaren així ocasió al naixement de noves disciplines com la geografia, l'economia, la geneologia, l'epigrafia i a l'aparició d'historiadors que es desvincularen cada vegada més de la retòrica i posaren les bases de la moderna historiografia.

43. Així consta en el pròleg a l'edició de 1792 de *Las antigüedades* d'Ambrosio de Morales.